

AZERBAYCAN'A İSLAMİYETİN GERİ DÖNÜŞÜ

Dr. Nesrin SARIAHMETOĞLU*

Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanma sürecinde Dağlık Karabağ problemiyle ön plana çıkan vatan, milli tarih anlayışı ve millet sevgisi beraberinde 70 yıllık Sovyet döneminin getirdiği yasaklara karşı da bir tepki yarattı. Bunlar arasında belki de en çarpıcı olanı vicdan özgürlüğü ile ilgili olanıydı. Aslında dini özgürlük 7 Ekim 1977'de SSCB Yüksek Sovyeti tarafından kabul edilen yeni Sovyet anayasasının 52. maddesinde çok iyi formüle edilmişti: "Sovyet vatandaşlarının bir dine inanmak veya inanmamak, dini kuralları yerine getirmek veya ateizm propagandası yapmakla ilgili vicdan hürriyeti vardır. Dini inançla ilgili olarak düşmanlık veya kin teşvik etmek yasaktır"¹. Dolayısıyla dini propaganda çocuklara dini eğitim verme ve dini yayınlar yapmayı yasaklamıştı. Görünüşte vicdan hürriyeti kabul edilmesine rağmen aslında insanların vicdanları hür olmamış ona ancak ateizm propagandası açısından yaklaşmış, dini faaliyetler sınırlanmış ve yasaklanmıştı. Bunun aksine devlet yıllarca güçlü ateizm propagandası yürüttü. Her şeye rağmen halkın dine olan ilgisi 90'lı yılların başında, yani iktidarın baskısı azalır azalmaz süratle yayılmaya başladı. Bunun en güzel örneği, Kuran kurslarının artması, bir dönem kapalı olan camilerin tekrar ibadete açılması, dini bayramların resmen kutlanmaya başlanması, daha önce belli sayılarda yayınlanmasına izin verilen dini kitapların artışı ve bazı gazete ve dergilerin köşelerinde bu konuyu sıkça işlemeleridir.² Mesela, *Hazar* adlı dergi her sayının ilk sayfalarını *Kuran* tercümesine ve dini konulara ayırmıştı. Kafkasya Müslümanları İdaresinin yayın organı olan *İslam* gazetesi, 1990'dan itibaren yayınlanmakta ve Sovyet döneminde halkın merak ettiği pek çok soruyu cevaplamaya çalışan bir öğretici rolünü

* M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Üyesi

¹ N. Devlet, *Çağdaş Türkler*, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Ek cilt, (İstanbul 1993), s. 77; A. Vakhabov, *Sovyetler Birliği'nde İslam*, çev. Sibel Özbudun (İstanbul 1979), s. 9.² Bolşevik İhtilalinden beri Kuran'ın tercüme-tefsiri ilk kez Azerice yayınlandı. Sovyetlerden önce Kuran'ın Azerice iki ayrı tercüme tefsiri yayınlanmıştı. İlk tercüme Mir Muhammed Kerim Ağa'ya aitti. Kerim Ağa'nın Keşfü'l-Hakikat adlı üç ciltlik tercüme tefsiri 1904-1906'da Kaspi Gazetesinin Buhariye matbaasında basılmıştı. Kerim Ağa'nın bu eseri hem *Kuran*'ın tercümesi hem de tefsirini kapsıyordu. İkinci tercüme-tefsir Kafkasya Şeyhülislamı Muhammed Hasan Mollazade Şekili'ye aitti. Eser 1908'de Tiflis'te Gayret matbaasında basılmıştı. Mollazade iki ciltten ibaret bu eserinde anlam karışıklığını önlemek için ayetlerin tercümesini tırnak içinde veriyordu. Bu eserin ilk cildi Kafkasya Din İşleri İdaresi tarafından 1990'da yeniden basılmıştır.Y. Aslan, *Azerbaycan Bağımsızlık Yolunda*, (Ankara 1992), s. 61.

oyunmakta idi. Yine bu gazetenin “İslam Cevap Verir” veya “Soruşun Cevap Verecek” adlı köşelerinde dini konularla ilgili her türlü okuyucu mektuplarının cevaplandırılmasına çalışılmaktaydı. Bir diğer gazete ise Kaygı Cemiyetinin yayını haftalık *Aydınlık* idi.. Bu cemiyet, İslami kimliğinden ziyade gerçek anlamda bir hayır kuruluşuydu. Ancak nizamnamesinde bütün hayır faaliyetleriyle birlikte maneviyatın dilde, ilimde, kültürde, ekonomide, gerek sosyal gerekse ferdi faaliyetlerde ortaya çıkmasına yardım etmek kaydı vardı.³

Bu gelişmelerin yanısıra dikkati çeken bir başka önemli nokta, bir zamanlar çok katı bir sansürle adlarından bahsedilmesi yasak olan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti (1918-1920) ve onun kurucusu Mehmet Emin Resulzade ile ilgili çalışmaların gerek basında gerekse ilmi araştırmalar seviyesinde son zamanlarda ortaya çıkmaya başlaması oldu.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, ilan edildikten sonra dini konulara büyük bir hassasiyet göstererek halkın manevi değerlerini daima ön planda tutmuştu. Hatta kendisi de İslam tarihini ve İslami değerleri iyi bilen Mehmet Emin Resulzade'nin *Açık Söz* gazetesine bu konuda yazdığı makaleler son derece ilgi çekicidir. Bunlardan biri Muharrem ayı ile ilgilidir ve Resulzade burada, Muharrem ayının yani çile günlerinin yaklaştığını, zaten birkaç aydan beri Kafkasya Müslümanları için bütün günlerin eza ve matem günleri olduğunu belirtmekte ve “Şükürler olsun ki, memleketimiz bugün İslam memleketidir. Şimdi biz canımızı istediği gibi taziyet ayımızı icra edebileceğiz. Serbestçe çile çekebileceğiz. Şükürler olsun ki, bu günü gördük, baskılardan kurtulduk” diyerek hislerini ifade etmişti. Ayrıca Mehmet Emin Resulzade, bu günün hem imam Hüseyin'e hem İslamiyet'e hem de kendilerine yakışacak şekilde geçirilmesi için halkı uyarıyordu. Ona göre; birkaç aydır her yer Kербela ve her gün Aşure gündüdür. Eğer daha fazla sevap kazanmak isteniyorsa israf ve gereksiz harcamalardan kaçınılmalı ve bu iş için ayrılan para daha hayırlı şekilde sarf edilmeliydi. İnsanın en yakını felaket içinde yaşarken, belki de ömrünün son günlerini büyük sıkıntılarla geçirirken nasıl olur da sevap ve ihsan adına sıcak mescitlerde oturulup çay içilebilirdi. Bunun için harcanacak paralar yetim çocuklara şefkat yuvası ile Natevan⁴ adına erkek ve kadınlara bir Darü'l-aceze yapımı için toplanmalıydı.⁵

Resulzade, Demokratik Cumhuriyet devrinde İslamiyet ve bunun gereklerinin ne şekilde yerine getirileceği hususunda toplumda devam eden tartışmalara katılmaktan geri durmadı ve bunları *Açık Söz*'de yayınladı. 27 ve 28

³ İ.Veliev-C.Hüseynov, *Azerbaycanın Siyasi Partiyaları ve İctimai Teşkilatlar*, (Bakü1995), s. 74.

⁴ Hurşidbanu Natevan (1830-1897), Karabağ'ın Şuşa şehrinde doğdu. Karabağ'ın son hakimi Mehdikulu Han'ın kızıdır. Kadın şair olarak ün kazandı. Yaşadığı devirde Karabağ (1897) edebiyat ve sanat hareketlerine sahne oldu. Natevan her zaman bu hareketleri teşvik ve himaye etmesiyle tanındı. Şuşa'da öldü. Daha fazla bilgi için bkz. *Azerbaycanın Aşık ve Şair Kadınları*, (Bakü 1991), s. 79-88.

⁵ “Eza Günleri”, *İslam*, (1 Temmuz 1992), s.3.

Şubat 1917'de arka arkaya yayınlanan yazılarda Tatar öğrencilerin Rızaeddin b. Fahreddin'e *Şura* dergisinde yayınlanmak üzere duaların ve namazın ana dilde okunmasının mümkün olup olmadığı hakkındaki soruları içeren mektubu ve Rızaeddin b. Fahreddin'in bu mektup hakkındaki görüşleri ve cevapları neşredildi.⁶ Rezulzade, bilhassa din ve ana dil konusundaki bu ilginç soru-cevapları dikkatle takip etmiş ve bundan Azerbaycan halkının da yararlanmasını sağlamıştı. "İslam Dini ve Ana Dili" başlığı altında verilen makalede, milli mensubiyetin esasının o milletin kendi ana dili olduğu ve İslam dinine mensup olan bütün milletlerin ana dillerini koruyup saklamaları gerektiği, aksi taktirde o milletlerin tamamen mahvolacağı ve "Namazdan başka olan ibadetlerin hepsinde dilekleri kendi dilinde dilemek, istekleri kendi dilinde istemek. Ağızdan çıkan kelimelerin ne anlama geldiğini de bilmek daha makul görünüyor" mesajı veriliyordu.⁷

Rezulzade'nin misyonerlerin faaliyetiyle ilgili olarak *Terakki* gazetesine 5 Temmuz 1909'da yazdığı yazıda din meselesinin vicdani bir mesele olduğunu, insanın dinini terk etmesinin vicdanını satmak anlamına geldiğini, pek çok destek gören Avrupalı misyonerlerin Müslümanları kendilerine döndürme hayalleri kurdukları, fakat buna güçleri yetmediğini, zira İslam diye inandıkları kurallarda Müslümanların çok sağlam olduklarını, bir kere inandıklarından bir daha asla vazgeçmeyeceklerini, neticede Müslümanı döndürmenin mümkün olmadığını ifade ediyordu.⁸

Rezulzade'nin en yakın mücadele arkadaşı olan Mirza Bala ise din ve devlet ilişkileri hakkındaki görüşlerini "Milli iradenin tam bir ifadesini teşkil eden demokrasi rejiminde din devletten ayrılır, fakat Allah ve mümin arasında vicdani bir mesele olan fert ile devlet arasındaki münasebetlerden ayrılmakla inkar edilmiş olmaz. Bilakis demokraside din her türlü siyaset oyununa alet olmaktan kurtulup daha emin daha hür ve daha bağımsız hale gelir" şeklinde ifade etmekteydi.⁹

Sovyetler Birliği dağılına kadar Mehmet Emin Rezulzade gibi milliyetçi aydınlardan başka adlarından bahsedilmesi yasaklanan bir diğer grup da halkın manevi tarafını besleyen din adamları ve alimleri olmuştur. Bu aydınlardan birisi Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Şeyhülislamı olan Ahund Ağa Alizade idi.

Azerbaycan'ın önemli din adamlarından biri olan Şeyhülislam Ahund Ağa Hacı Cevadoğlu Alizade 1870'de Bakü'nün Pirşaqı köyünde doğdu. Babası Ahund Hacı Cevad tanınmış bir din alimi idi ve 1873'de Bakü Kadısı ve Eyalet Meclisi Başkanlığı'na seçilmişti.

⁶ Rızaeddin b. Fahreddin hk. Daha fazla bilgi için bkz. İ. Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, (İstanbul 2000).

⁷ Ş. Hüseyinov, *Müstegilliyin Çetin Yolu... Biz Hara Gedirik?* (Bakü 1996), s. 62-67.

⁸ Ş. Hüseyinov, *a.g.e.*, s. 51.

⁹ A. Veliyev, *Sosyal Düşünce Tarihinde Mirza Bala Mehmetzade*, (İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1999), s. 69.

Ağa Alizade, orta öğrenimini İçeri Şehrin Sınık Kala (Kırık Kale) adıyla meşhur olan Muhammed Camii'ne bağlı bir medresede aldı ve ilahiyat ile birlikte matematik, astronomi, tıp, tarih ve edebiyat öğrendi. Buradaki eğitimini bitirdikten sonra Bağdat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne girdi. 1896'dan 1903'e kadar Tazepir Camii'nin Ahundu oldu. Zengin kültürü ile halk arasında kısa zamanda büyük nüfuz kazanan Ağa Alizade 1904'te Kafkasya Müslümanları Şii Dini İdaresi'nin üyeliğine seçildi.

1907'de Bakü'de "Saadet Müslüman Dini Cemiyeti" kuruldu. Alizade bu cemiyetin başkanlığına getirilirken yazar Necef Bey Vezir(ov) ve İsa Bey Aşurbey(ov) cemiyetin sekreterliğine tayin edildiler. Cemiyet kurulduktan sonra Bakü'de bir medrese açılması meselesi gündeme geldi ve Eylül 1907'de "Medrese-i Saadet" açıldı. Buranın müdürlüğüne Ali Bey Hüseyinzade getirilip F. Ağazade, M. İsmailzade ve Üzeyir Hacıbey(ov) gibi Kafkasya'da tanınmış şahısların da medresede ders vermesi sağlandı. Pek çok sıkıntıya rağmen cemiyet bazı şehir ve köylerde ana dilde mektep ve kütüphaneler açmak suretiyle ihtiyacı olanlara da yardım etme prensibini benimsedi.

Azerbaycan 28 Mayıs 1918'de istiklalini ilan ettiğinde aynı yılın Haziran ayında Alizade, Bakü Kadısı seçilerek faaliyetlerine başladı. 11 Aralık 1918'de Kafkasya Şeyhülislamı M. E. Pişnamazzade görevinden istifa edince yerine Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Sosyal Güvenlik ve Diyanet İşleri Bakanı Musa Refibey(ov)'un emriyle o sırada 48 yaşında olan Ağa Alizade getirildi.¹⁰

Azerbaycan'ı bir yıl 11 ay gibi bir süre idare eden Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetine 27 Nisan 1920'de XI. Kızıl Ordu son verdi. Bolşevikler, Azerbaycan'da "dini kanun dışı" ilan ettikten sonra dine ve dini inançlara karşı şiddetli bir mücadele başladılar.

Ahund Ağa Alizade, 12 Mayıs 1920'de Şeyhülislam oldu. "Vicdan Azatlığı Hakkında" Azerbaycan Halk Eğitim Komiserliği'nin 15 Mayıs'ta yayınladığı özel bir fermanla Halk Eğitim Bakanlığı'na bağlı bütün özel mekteplerde ve devlet mekteplerinde din eğitimi ve herhangi bir dini törenin yapılması yasaklandı. Azerbaycan Din İşleri İdaresi tamamen kaldırıldı. Bu karardan sonra din adamları

¹⁰ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilan edildiği gün ilk defa milli bir bayram olarak kabul edilmiş (28 Mayıs 1919) ve bayram münasebetiyle *Azerbaycan* gazetesinin "Azerbaycan'ın Müstakillğine Dair" hazırladığı ankete Şeyhülislam da katılarak bir soruya "Bağımsızlığı, ancak bağımsız yaşamak ve korumakla müdafaa etmek mümkündür. Kendi prensiplerini ve fikirlerini söylemek, hayat felsefesini ifade etmek sadece bağımsız bir ülkede mümkün olabilir. Hiçbir yere bağlı olmayan eğitim müesseselerinde orta ve yüksek okullarda halkın yararlanabileceği bütün bilgilerle teçhiz edilmiş bilinçli insanlar yetişir. Allah'ın buyurduğunu ülkenin bağımsızlık şartlarında başarıyla gerçekleştirmek mümkündür. Bağımsızlık her halka ve her şahsa lazımdır" diyerek cevaplandırmıştır. Ağa Alizade'nin bu anketle ilgili olarak verdiği cevap hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ş. Hüseyinov, *a.g.e.*, s. 75-76; M.B. Mehmetzade, "Sovyetlerin Dini Bir Müracaatnamesi Münasebetiyle", *Dergi*, sayı 14 (1958), s. 5.

takip edilerek “sınıf düşmanı” oldukları gerekçesiyle ya kurşuna dizildi ya da Sibiryaya sürgüne yollandı. Din adamlarından yüzlercesi bu baskı ve takiplere dayanamayıp vatanlarını terk ederek cezalandırılma tehlikesi karşısında yurt dışında yaşamaya mecbur kaldı. Azerbaycan’ın her yerinde camiler bazen dağıtılmakta bazen depo ve klüp haline getirilmekte bazen de çeşitli idarelerin kullanımına verilmekteydi.¹¹

1931’de Azerbaycan Mücadeleci Allahsızlar İttifakının merkezi ve Bakü Şurası’nın organı olan *Allahsız* dergisinin neşrine başlandı. İttifakın ve derginin esas amacı Azerbaycan’da dine ve din adamlarına karşı mücadele etmek ve ateist kadrolar yetiştirmekti. Binlerce yıllık tarihe sahip kültürel miras ile halkın en güzel gelenek ve göreneklere *Allahsız* dergisinde inkar edilmeye başlandı. Bu gazete ayda iki defa Latin harfleriyle dört bin tirajla neşredilen edebi, siyasi, toplumsal bir gazete özelliği taşıyordu. *Allahsız*’ın 7 Haziran 1935’de yayınlanan ilk sayısının kapağında “Mücadeleci Allahsızlar İttifakının” amblemi ve “Din Aleyhine Mücadele Sosyalizm İçin Mücadeledir” yazılı bir ifade yer alıyordu. İlk makale ise “Dine Karşı Mücadeleyi Arttıralım” başlığını taşımaktaydı. Burada dindarlarla mücadele edilmesi ve verilen cezaların artırılması istenmekteydi. Bayraklarının üzerinde büyük harflerle “MAİ” (Mücadeleci Allahsızlar İttifakı) harfleri vardı. Okur sayısının azlığı yüzünden dergi toplam birkaç sayı yayımlandıktan sonra basımı durduruldu.

Haziran 1941’de Almanya, Sovyetler Birliği’ne karşı savaş açtı. II. Dünya Savaşı Sovyetler Birliği Komünist Partisini Sovyet vatandaşlarının materyalist ve ateist ruhta “yeniden eğitime” geçici de olsa son vermeye mecbur bırakmıştı. İnsanları savaşıma zorlamak için dini vatanperverliği körtüklemek gerekiyordu. Böylece 1920’de lağvedilen “Kafkasya Müslümanlarının Dini İdaresi” üç yıl sonra Komünist Parti Merkez Komitesi kararı ile tekrar faaliyete başladı.¹²

25-28 Mayıs 1944’te Bakü’de yapılan ilk kurultaydan sonra Ahund Ağa Alizade yeniden Kafkasya Şeyhülislamı seçilmiş ve burada yaptığı konuşmada gençleri düşmana karşı mücadeleye çağırılmıştı. Daha sonra üç katlı evinin ikinci katını dini idare haline getirerek burada faaliyete başladı. Ağa Alizade II. Dünya Savaşından sonra hayatını barışın korunması için mücadeleye adadı ve 1954’de Bakü’de 84 yaşında öldü.¹³

Savaştan sonra dine karşı olan olumsuz tavır değişti. MAİ propaganda düşüncesiyle yeniden kurulmadığı gibi Sovyet basınında da ateistik yazıların

⁹ K. M. Memmedzade, “Müsategil Azerbaycanın Şeyhülislamı”, *İslam*, (20 Şubat 1992), s. 1, 3.

¹² N. Meherremov, “Allahsız Allahsız”, *Aydınlık*, (15 Kasım 1991), s.6.

¹³ 1952’de Viyana’da yapılan “Barış Müdafaa Kongresi”nde Sovyet Müslümanlarını temsilen “Ben, Şeyhülislam Alizade bütün Kafkasya ve dünya müslümanlarına, bütün dürüst insanlara sesleniyorum. Barışı korumak için savaşa karşı sesinizi yükseltin” şeklinde bir konuşma yaptı.

eleştirisi ile ilgili makaleler yayınlanmaya başlandı. Rejim propagandacıları psikologların da yardımıyla "mücadeleci ateist gibi" ifadelerin dindar okuyucuları bu yayınlardan uzaklaştırdığını kabul etti. Bu tip başlıklar yerine "İman ve Doğa", "Hayat Hakkında" gibi daha sade başlıklar konulması tavsiye edildi. Ancak, 1959'da Hruşçov devrinde dine karşı başlatılan kampanya ile mücadeleci ateizm kavramı yeniden ortaya çıktı.¹⁴

Dünyada ve Azerbaycan'da meydana gelen siyasi olaylar ve toplumdaki değişiklikler fikir hayatında da önemli rol oynamaya başladı. Bu gelişmeleri halk, doğal olarak çok olumlu karşılamaktaydı. Azerbaycan'da siyasi partilerin ve teşkilatların bu değişim dolayısıyla birer birer ortaya çıkması bir yandan insanların eski topluma nispeten siyasi faaliyetlere daha istekle katılmasından ileri geliyorsa, diğer taraftan devlet ideolojisinin iflasa uğraması neticesinde ortaya çıkan boşluğun doldurulması ihtiyacındandı. Onun için 1988'den sonra başlayan kitlesel hareketler daha sonra toplumda çeşitli kutuplaşmalara, devlet idaresinde fikir ayrılığına sebep oldu. Bu fikir ayrılığı sonradan yeni siyasi güçlerin teşekkülüne zemin yarattı ve toplumdaki gruplaşmalar neticesinde arka arkaya siyasi partiler kurulmaya başlandı.

1992-1993 yılları Azerbaycan'da siyasi partilerin şekillenmesinin ilk aşaması sayılabilir. Bu devirde siyasi partiler teşkilat şeklini alarak resmileştirildi. Söz konusu bu partiler, cemiyetler ve sosyal kuruluşlar içinde "İslami kimliği" ile ön plana çıkanlar Azerbaycan İslam Partisi, Azerbaycan Müselman Gençler Birliği, Azerbaycan Respublikası "İslam" Hayriyye Cemiyeti, İslam İlmi-Medeniyet Merkezi, Tövbe Ahlak Cemiyeti'dir. Bu cemiyetler ve gayelerini şu şekilde özetlemek mümkündür:

Dini, sosyal ve siyasi bir parti olan "Azerbaycan İslam Partisi" 2 Eylül 1991'de kurularak yönetmeliği kabul edildi. 22 Eylül 1992'de Azerbaycan Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı Komitesi (ACABK) tarafından kaydedildi. Partinin en üst organı iki yılda bir toplanan Kurultay, idare organı Yüksek Şura, icra organı ise İcra Komitesiydi.¹⁵

"Azerbaycan Müselman Gençler Birliği", 21 Şubat 1993'te kurularak yönetmeliği kabul edildi. 21 Nisan 1993'te ise ACABK'ne kaydedildi. Yönetmeliğinde, ülkenin bugün yaşadığı genel krizin başlıca sebebinin son 70 yılda halkın uzun süre geleneklerden, manevi değerlerden uzak tutulması, maneviyatın bozulması, halkın çoğunluğunu teşkil eden müslümanların siyasi-sosyal hayatta kendi dini inançları esasında iştirak etmekten mahrum edilmeleri gösterilmektedir. Birliğin siyasi, sosyal amacı ise müslüman gençlerin ülkenin sosyal ve siyasi hayatında kendi dini inançlarına göre katılımını temin etmek, İslamın sosyal hayattaki rolünü Azerbaycan bayrağının sembollerine yakışacak seviyeye çıkartmak, gençlerin sosyal haklarını savunmak, mezhep çatışmalarını akıl ve mantıkla

¹⁴ N. Teodoroviç, "Sovyetler Birliği'nde Mücadeleci Ateizmi Dönüş", *Dergi*, sayı 63 (1971), s. 44-54; A. Kantemir, "İslamiyet ve Komünizm", *Dergi*, sayı 16 (1959), s. 3-15,

¹⁵ İ. Veliyev-C. Hüseyinov, *ag.e.*, s. 16.

çözölmek, dinler arası ilişkilerin daha da iyileşmesi ve gelişmesine çalışmaktır. Birliğin en üst organı dört yılda bir toplanan kurultaydır.¹⁶

“Azerbaycan Respublikası “İslam” Hayriye Cemiyeti”, 20 Kasım 1991’de kuruldu. 20 Mayıs 1992’de ACABK’ne kaydedildi. Yönetmeliğinde esas amacı İslami değerleri tebliğ etmek olan cemiyetin dünyadaki diğer dinlerle çok sıkı ilişki kuracağı, bugünkü Hristiyan dünyada İslam dinine karşı yanlış fikirlerin ortadan kaldırılmasına çalışılacağı, İslam dini ile meşgul olan dünyadaki önemli alimlerle temasa geçileceği, onların Azerbaycan’a davet edileceği bildiriliyordu. Ayrıca gelenek göreneklere aykırı olan her türlü tezahürte karşı tebligat yaparak herkesi İslam gelenek göreneklerine ve ahlaki değerlere davet ederek ülke içinde ve dışında temsilcilikler kurulacağı ve elde edilen gelirin camilere harcanacağı, yeni camilerin inşaa edileceği, geçim zorluğu çeken müslüman ailelere maddi yardım gösterileceği ve dini eğitim alan öğrencilere maddi yardımda bulunulacağı ifade edilmekteydi. Cemiyetin en üst organı dört yılda bir toplanan konferanstı. İdare organı ise İdare Heyetidir.¹⁷

“İslam İlimi-Medeniyet Merkezi”, 25 Kasım 1991’de kurularak yönetmeliği kabul edildi. 4 Şubat 1992’de ACABK’ne kaydedildi. Merkezin nizamnamesinde amacının halkın manevi terakkisi için İslami değerlerin kültürel ananelerin demokratik İslam prensipleri esasında öğrenilmesi, geliştirilmesi ve halka yayılması, mezhep çatışmalarının ortadan kaldırılması ve dinler arası ilişkilerin iyileştirilmesine her yönden yardım edilmesi, *Kuran-ı Kerim* hükümleri esasında yardım faaliyetlerinde bulunmaktan ibarettir. Merkezin en üst organı yılda bir defa toplanan meclis, idare organı ise İdare Heyetidir.¹⁸

“Tövbe Ahlak Cemiyeti” İslami ananeler çerçevesinde insanları maddi-manevi paklığa davet eden bir teşkilattır. 1989’dan itibaren faaliyettedir. 12 Nisan 1990’da yönetmeliği kabul edilerek, 10 Eylül 1990’da ACABK’ne kaydedilmiştir. Cemiyetin amacı bütün dünyada ve Azerbaycan’da dürtüst hayat tarzı için mücadelede inançla ilerleyebilecek manevi açıdan sağlam insanların terbiyesine yardım etmektir. Kurum ve kuruluşlarda, orta ve yüksek okullarda ülkenin bütün bölgelerinde halk arasında özellikle gençlerin namuslu yaşamasını sağlamak amacını taşıyan bütün sosyal ve ekonomik uygulamaların hayata geçirilmesine çalışılmaktadır. En üst organı iki yılda bir toplanan Yüksek Meclis, yönetim organı ise Yüksek Şuradır.¹⁹

Azerbaycan bugün bağımsız bir devlettir ve başka alanlarda olduğu gibi din alanında da müstakil bir devlet siyaseti vardır. Bu devlet siyasetinin mahiyeti dini inançların halk arasında düzgün bir şekilde yayılmasını sağlamaktır. Sonuçta Azerbaycan halkının milli konularla ilgili bütün samimi düşüncelerini rahatlıkla

¹⁶ a.g.e, s. 36-37.

¹⁷ a.g.e, s. 58.

¹⁸ a.g.e, s. 73.

¹⁹ a.g.e, 83-84.

ifade edebilme ve 12 Kasım 1995'te kabul edilen anayasanın "insan ve vatandaş hak ve özgürlüklerinin vicdan özgürlüğü" konusunda getirdiği 48. maddesiyle, dini inançları da garanti altına alınmıştır.²⁰

²⁰ Azerbaycan anayasasının vicdan özgürlüğü ile ilgili olan 48. maddesi şöyledir: I-Herkesin vicdan özgürlüğü vardır. II-Herkesin dine olan ilgisini belirlemek, herhangi bir dine ya tek ya da başkaları ile birlikte inanmak, dini kuralları yerine getirmek ve yaymak hakkı vardır. III-Dini törenlerin yerine getirilmesi sosyal düzeni bozmuyorsa veya sosyal ahlaka aykırı değilse serbesttir. IV-Dini inanç ve kurallar hukukun bozulmasına müsaade etmez

Azerbaycan Respublikasının Konstitütivası, (Bakü 1995), s. 11.